

Tarih Felsefesi: Tarihin Doğası ve Belirleyicileri: Nahide Bozkurt, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, 1. Baskı, 128 sayfa.

Cihan Barış*

Geliş Tarihi/Received: 29.02.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 07.06.2024

Geçmiş ve gelecek, her zaman insanoğlu için andan daha fazla önem arz etmiştir. Hatta çoğu zaman insan, anı ikisinden birine kurban etmektedir. Öte yandan insan gelecek ve geçmiş ikilemi arasında sıkışınca tercihini daima hafızasında somut olan geçmişten yana kullanmaktadır. Zira gelecek ancak, geçmiş temelleri üzerine inşa edilir. Dolayısıyla mazi, hem bireyin şahsi hayatı hem de toplumun ortak deneyimleri söz konusu olduğunda vazgeçilmezdir. Ancak geçmiş, tüm kıymetine rağmen topyekûn geleceğe ve ana taşınamaz, zira insan daimi bir anımsama halinde olamaz ve andan mahrum kalacaktır. O halde anımsama hali burada önemli olacaktır ve anımsama ancak içinde bulunulan durumun ihtiyacına en yakın olan olay ve olguyu hafızanın derinliklerinden çekip çıkaracaktır. Bu bağlam ışığında insanlığın ortak anımsamaları/anıları olan tarih biliminin oluşumu da söz

* MEB Öğretmen, Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Ana Bilim Dalı, e-mail: cihnbars96@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2127-1630>

konusu olmaktadır. Çünkü tarihin de oluşumu olay ve şahısların ihtiyaçlara binaen geçmiş seçiminden yaratılmıştır. Bu seçimin nedenselliğini, bilinçaltını ve mahiyetini ele alan bilim ise “tarih felsefesi”dir.

Tarihi salt bir olay-olgu rivayetinden ibaret bir nitelikten kurtaran tarih felsefesi; hem tarihi şahıs ve olay üstüne düşünmeyi, sorgulamayı, anlamayı ve anlamlandırmayı hem de seçenin neden özellikle o şahıslar ve olaylarla ilgilendiğini irdelemektedir. Bunlarla beraber tarihi verilerin ele alındığı zamanı, mekânı ve onu işleyen tarihçinin zihin dünyasını da sorgulamaktadır. Nihayetinde tarih felsefesi bize, tarihin bugünden bağımsız olmadığını, tarihi yapan kadar aktaranın da aktarılanları etkilediğini ve aktaranın büsbütün kendi çağının algısından soyutlanamayacağını öğretmektedir. Tüm bu etkenleri göz önünde bulundurulduğumuz zaman tarih felsefesi, tarih ve tarihçi için elzem olmaktadır. Zaten günümüzde tarih için kullanılan “historia” kelimesinin de bir zamanlar felsefe için de kullanıldığını hepimiz aşınayız. Kelimenin daha sonra tarih bilimini karşılamak için kullanılması da belki de bu kelimeyi ilk defa tarih bilimini ifade etmek için kullanan kişinin bilinçli bir tasarrufu olmuştur. Kim bilir belki de kendisi bu tasarrufuyla tarihin, salt olay, olgu ve rivayet üçlüsünün ötesinde bir tasarrufa sahip olduğunun bilincinde olarak bu mesajı vermek istediği için ad aktarmasında bulunmuştur...

Nahide Bozkurt da Tarih Felsefesi: *Tarihin Doğası ve Belirleyicileri* eseri ile felsefenin tarih biliminin esasını oluşturmasındaki ehemmiyetine binaen, literatüre önemli bir katkıda bulunmuştur. Tarihin felsefesi alanında okuruna geniş ufuklar bahşeden bu eser, ilk defa 2020’de Ankara Okulu Yayınları tarafından, 128 sayfa şeklinde yayımlanmıştır. Yazar bu kitabıyla tarih severlere ve kendini tarihçi olarak yetiştirmeye çalışan yüksek lisans öğrencilerine, tarih yazma ve okuma yöntemlerini öz ve sade bir dil eşliğinde aktarmaya çalışmıştır. Eser, önsöz ve beş ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm, “*TARİH NEDİR? TARİH NE İÇİNDİR*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu başlık adı altında tarihin mahiyeti ve amacına yer verilmiştir. Tarihin toplumun ortak hafızası olduğu ifade edilmiştir. Tarihin geçmişte, tüm dönem ve mekânlarda gerçekleşen insan deneyimlerini kucakladığına değinilmiştir. Bireyin ve toplumun ancak tarihteki bu deneyimler ışığında bir öz ve bir kimlik oluşturabildikleri vurgulanmıştır. Yazar bu kısımda ayrıca, tarihin insan eylemlerini inşa etme noktasındaki vazgeçilmezliğini destekleyen alıntılara da yer verilmiştir. Bu bölümde dikkatimizi çeken kızım ise

İbnü'l Esir (ö.1232) tarihin faydaları ile ilgili sıraladığı maddelerdir. İbnü'l Esir, bu tespitleriyle bize dönemin Müslüman âlimlerin zihin dünyasındaki tarih felsefesi konusunda ipuçları vermektedir.

İkinci bölüm, “*BİLİM VE NESNELİK BAĞLAMINDA TARİHİN DOĞASI*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölüme İbn Haldûn’un tarih tasavvuru sadedinde bir pasaj ile giriş yapılmıştır. Daha sonra tarih biliminin tarihçesine yer verilmiştir: Tarihe karşılık gelen ‘historia’ sözcüğünün terim olarak kullanılma seyrine yer verilmiştir. Ayrıca burada tarihin mit ve teokratik anlayıştan farkı da irdelenmiştir. Böylece tarihin bilimselliği konusuyla beraber tarih; mit, efsane ve teokrasiden farklı olan bilimsel yönü vurgulanmıştır. Yine yeri gelmişken bu bölüm altında dönemsel süreçler dâhilinde, hem tarihi bilim olarak kabul edenlerin görüş ve gerekçelerine, hem de tarihin bilimselliğini reddedenlerin görüş ve önermelerine yer verilmiştir. Akabinde ise, benzer bir tarzla tarihçinin nesnelliği ve öznelliği problemi çevresinde gelişen savlara da yer verilmiştir. Bölümün sonundaysa, nesnel ve öznel tarih yazıcılığına örneklik teşkil edecek alıntılar aktarılmıştır. Bölüm içerisinde dikkati çeken “*Tarihçi Yargıç mıdır?*” alt başlığıdır. Burada, tarihçilerin zaman zaman kendi yaşadıkları çağın algılarını, tarihin konusu olan şahıslara veya olaylara dayatması problemi irdelenmiştir. Yazar, yaygın olarak yapılan bu hatayı, ele alarak aslında tarihi malzemenin kendi döneminin şartları dahilinde ve kendi çağının dünya algısı çerçevesinde yorumlanmasının önemini gözler önüne sermiştir. Bu başlık araştırmacıya; tarihi veriyi yorumlama ve sınırlarını idrak etmek noktasında önemli ilkeler sunmuştur. Bu durumda tarihçi, öncelikle tarihin yaşandığı dönemi ve şartları göz önünde bulundurmalı, sonra da veriyi yorumlama noktasındaki sınırlarını belirlemelidir.

Üçüncü bölüm, “*TARİHSEL BİLGİNİN İMKÂNI VE TARİHSEL GERÇEKLİK*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölümde, geçmiş ve tarih aynı şey mi? Tarih bir bütün olarak bilinebilir mi? Tarihçiler, dönemin kaydını alırken ne kadar seçici davranmış ve geçmiş topyekûn kayda alınmadığına göre kayda değer olanın seçimi neye göre yapılmıştır? Gibi sorulara ve cevapları yer almaktadır. Bu sorularla aslında tarihsel bilginin imkânı ve sınırlılıklarına işaret edilmiştir. Tarihsel gerçeklik kısmı, tarihten çok tarihçinin yorumundan kaynaklı problemlere dayandığı için, öncelikle burada tarihçinin üzerinde durulmuştur. Tarihçinin de diğer tüm insanlar gibi yaşadığı dönemin ve toplumun etkilerinden büsbütün soyutlanamayacağı göz önünde bulundu-

rulmuştur ve ancak alanında uzman bir tarihçinin, çalışmalarında bu etkileri ve de yansımaları en asgari seviyeye indirebileceği hususu vurgulanmıştır. Burada tarih yapan ve tarihi olayın özünden kaynaklı olmayıp bizzat tarih yazıcısının kendisinden kaynaklanan; anakronizm ve retoriğin de eşliğinde gerçek dışı, gayri akademik bir tarih yazımına doğru yol açtığı kaydedilmiştir. Nihayetinde bu bölümde, tarihi olaylara tarihsel yaklaşımın önemi vurgulanmıştır.

Dördüncü bölüm: “*TARİH KURAMLARI*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Bu bölümün girişinde tarih felsefesi ile murat edilen iki anlam açıklanmıştır. Bu iki anlamdan birisi tarih biliminin konusu olan, yaşanmışlıkların yani geçmiş olay ve olguların mahiyeti üzerinde düşünme eylemi şeklinde gelişen tarih felsefesi iken; diğeryse, bir disiplin, usul, yöntem olarak tarih biliminin niteliğini ele alan tarih biliminin felsefesi sadedindedir. Yaşanmışlıkların felsefesini yapmak, olay, olgular ve kişiler üstüne düşünüp bunlardan anlam çıkarmaya çalışmak şeklinde gelişmekte iken; tarih biliminin felsefesi ise tarih yazma metodolojisi ve sınırlarıyla ilgilenmektedir. İlgili eserin ilgi alanı her iki anlamı da içinde barındırsa da “*Tarih Kuramları*” başlığı daha çok geçmişin felsefesini yapan tarihçilerin metodolojisiyle ilgilenmiştir. Bu bölümde tarihçilerin iki şekilde geliştirdikleri tarih tezleri ele alınmıştır. Bunlar, döngüsel ve çizgisel tarih kuramıdır. Döngüsel tarih kuramı, “*Tarih tekerrürden ibarettir*” sözüyle özetlenmekte olup İbn Haldûn gibi önemli Müslüman filozof ve tarihçilerin yaptığı tarih felsefesidir. Çizgisel tarih felsefesi ise daimi bir ilerlemeyi öncüleyen, kökeni Yahudilik inancına dayandırılan bir nitelik barındırmaktadır. Yazar Yahudilerin bu felsefeyi tercih etme sebeplerini onların, “*Zaman, başlangıcı ve bitimi olan bir süreklilik ve gelişime sahiptir.*” şeklindeki tezinine dayandırmaktadır. Fakat daha sonra Yahudilerin bu ilerlemeci anlayışı Hıristiyanlara da geçtiği belirtilmiştir. Konunun devamındaysa, ilerlemeci tarih anlayış, Hıristiyan Aurelius Augustinus tarafından sistemleştirilmesi meselesine yer verilmiştir. Bu anlayış zaman içerisinde yaygınlık kazanmıştır. Hatta çoğu Müslüman tarihçi de dünya tarihi tasarımlarını, ilerlemeci tarih tezi temelinde dayandırmıştır. Nihayetinde, her iki tarih tezi de İslam inancıyla çelişmemekle beraber; tekâmül felsefesinin, nübüvvet silsilesi ve vahiy sürecine dair kemal erme düşüncesi, aslında daha çok ilerlemeci tarih anlayışını desteklemektedir.

Beşinci bölüm: “*TARİHİN BELİRLEYİCİLERİ*” şeklinde başlıklandırılmıştır. Yazar, başlığın daha iyi anlaşılması için evvela tarihin öznesi olan insan ve

tabiatını ve tabiatını şekillendiren faktörler göz önünde bulundurulmuştur. Tarihin akışında yönetmekten insan başrolde olsa da, kendisinin de pek çok faktörden etkilendiği bir gerçektir. İnsanın hayat dairesi içerisinde devamlılık arz eden bu karşılıklı etkileşim hali, insanın mı, faktörlerin mi daha ağır bastığı konusunda nihai kararda mutlak bir hükme varmak imkânsız olsa da araştırmacılar ele aldığı verilerde bu hususa dikkat etmelidir. Böylece tarih, sadece insan eylemleri dizisinin ve rivayetler silsilesinin ötesinde bir disiplin olduğu anlaşılacaktır. Sadece özne ve öznenin fiillerine indirgenen tarih anlayışı, gerçekleri ıskalayacaktır. Tarihi olay ve olgular özne ve nesnelere yoğun ve karşılıklı etkileşimleri gölgesinde meydana geldiği için insan eylemleri yorumlanırken, tarihe konu olan insanla eş zamanlılık arz eden tüm faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. O halde tarih, insan eylemleri ve eylemlerin gerçekleştiği zamanı ve o zamanda var olan algıları, coğrafi konum ve şartları ve de o dönemin ekonomik imkânları çevresinde ele alınmalıdır. Bu başlık altında; tüm bu faktörleri, tarihi etkileyen ana faktörler çerçevesinde irdelemiştir. Bu bölüme ilk olarak zaman faktörüyle başlanmıştır. Zira tarih bilimi insanın oluşturduğu zaman bilinci içerisinde, geçmiş dilimiyle rabitali bir disiplindir. Şimdinin, geçmişin ve geleceğin varlık alanına çıkması da değişim ve hareket yasasıyla mümkündür. O halde zamanın tarih disiplini alanında belirleyiciliği, akan süreden ziyade içinde barındırdığı hareket ve değişimden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu başlık, tarihçiye veriyi yorumla sırasında zaman mefhumunun değişim kanunu göz önünde bulundurmasının gerekliliğini bildirmiştir. Burada kitapta geçen şu söze yer vermek isabetli olacaktır: "*İnsanlar babalarından çok zamanlarına benzer.*" Böylece yazar, bu söz ile zamanın içinde barınan değişimin, çağın algısında başat belirleyici olduğu hakikatini de vurgulamıştır. İlerleyen satırlarda ise, Kuran'daki zaman mefhumuna değinilmiştir. Kuran'daki zaman mefhum çeşitli boyutları arz ettiği için tafsilatına girmeden, müstakil bir çalışma olarak alanında uzman kişilerin bu hususu çalışması gerektiğini belirtmiştir.

Burada Kuran'da zaman ve tarih çerçevesine giren geçmiş kavimler bahsinin aslında Müslüman tarihçilerin de dünya tarihi tasarımlarını oluşturmalarında iham olduğu fikri de öne sürülmüştür. Yazar, zaman başlığında pek çok konuya değinmekle birlikte konuların tafsilatına inmekten sakınmıştır. Zaten kendisi de bazı konuların daha iyi anlaşılması için bağımsız çalışmalar şeklinde çalışılması gerektiğini ifade etmiştir.

Tarihin Belirleyicileri, bölümündeki ikinci alt başlık ise “Mekân/Coğrafya” faktörüdür. Bu başlık esasında mekân, iklim ve jeopolitik konumun, insan ve tarih üzerindeki etkisini ifade etmektedir. Doğal çevrenin uygarlık yaratma noktasındaki belirleyiciliği yadsınamazdır. Ayrıca toplumların dilleri, dinleri, imkân ve hayalleri de coğrafi şartlardan beslenmektedir. Nitekim eserde, iklimin insan karakteri üstündeki etkisi bahsinde İbn Haldûn’un, peygamberlerin dahi ılıman iklimin insanlarından seçildiğini, zira buradaki insanların karakterleri coğrafya ve iklim faktöründen dolayı diğer bölgedeki insanların tabiatından daha elverişli olduğu, iddiasına yer verilmiştir. Coğrafyanın bu derecede belirleyici olduğuna ikna olduğumuz zaman da aslında yine İbn Haldûn’a dayandırılan "coğrafya kaderdir" öz deyimini devreye girecektir. Ancak yazar, coğrafyanın tüm bu belirlemeciliği ile birlikte, mutlak bir determinasyon vehminin önüne geçmek adına, insanın doğaya meydan okuma boyutunun küçümsenmemesi gerektiğinin de altını çizmiştir.

Başlığın üçüncü maddesinde “Kalıtsal Özellikler ve İrk”ın tarih üstündeki etkisi ele alınmıştır. Bu başlık altında insan soy özelliklerinin tarihin belirleyicileri arasındaki varlığı tartışılmıştır. Saf ırk teorisine, üstün ırk iddialarına değinilmiş, bunların argümanlarına yer verilmiştir. Ayrıca İslam tarihindeki milliyetçilik hareketlerin başlangıcı sayılan Emevîlerin “mevâlî” politikası da burada ele alınmıştır. Bu noktada İslam dinin ve İslam peygamberinin kabilecilik karşısındaki tutumlarına da yer verilmiştir. Dördüncü maddede “Ulusların Karakteri”nin tarih üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Bu maddenin bir önceki maddeden (Kalıtsal özellikler ve ırk) farkı, bu başlıkta daha çok ulusların psikolojik karakterinin incelenmesi söz konusudur. Yazarın burada işaret ettiği kalıtsal psikolojiyi aslında Jung’un arketip kavramı ışığında daha iyi kavrayabiliriz. Zira bu başlık altında söz konusu olan şey, atalardan edinilen bilinç dışı mirastır. Nitekim inançlar, mitolojiler ve destanlar da bu bilinç dışının aktarımını ve de ulusal ruhun oluşmasında aracılık etmektedir. Diğer maddelerde olduğu gibi bu maddenin de sonunda yazar, tarihin akışını salt bu maddeye indirgemenin sağlam bir sav olmayacağını ifade etmiştir.

Tarihin Belirleyicileri, bölümün beşinci maddesi ise, “Nedensellik ve Determinizm”dir. Burada tarih akışı içerisinde bir önceki olayın bir sonraki olayı etkilemesi; nedenin sonucu doğurması gibi tabii süreçlerin bahsi yanında, nedenselliğin işleyişi konusundaki mutlak yasacılık problemi de bu noktada irdelenmiştir. Katı determinist anlayışı temsil eden bu düşünceye

göre: Her şeyin bir nedeni olduğu gibi, bir neden olmadan hiçbir şeyin var olmayacağı söz konusudur. Ayrıca bunlara göre; aynı nedenler, tüm zamanlarda aynı sonuçlar doğurmak zorundadır. Yazar bu düşünceye yer verdikten sonra, görüşlerinin aksini düşünen Karl R. Popper'ın da görüşlerine yer vermiştir. Daha sonraki satırlarda ise Müslüman tarihçilerin tarih telakilerinin salt rivayet aktarımından nedensellik yasasına evrilmesine de yer verilmiştir. Bu noktada İslam teolojisindeki sünnetullah (Allah'ın tarihi olaylar karşısında değişmez tavrı) ve tarih bilimindeki determinist yaklaşım arasındaki irtibatlara yer verilmiştir. Nitekim sünnetullah inancı da determinist anlayış ekseninde çıkan tartışmalar gibi, Müslümanların tarih yorumunda çeşitli mülahazaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada İslâm âleminde Allah'ın tarafsızlığı/tarafsızlığı tartışmaları söz konusu olmuştur. Mazharuddin Sıddıki gibi Müslüman tarihçiler, bu konunun tarih felsefesinden ziyade, kelim kapsamından değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Altıncı maddede “Din” faktörünün tarih üstündeki etkisi ele alınmıştır. Bu başlığın daha iyi anlaşılması için öncelikle inanç kavramının din ile eş değer olmadığı vurgulanmıştır. İnanç kavramının din ile beraber başka spiritüel görüşlerin üst çatısı niteliğinde olduğu ifade edilmiştir ki bu başlıkta verilmesi istenen mesaj daha iyi anlaşılabilir. Çünkü inançların tamamı din olarak ifade edilen kurallar bütünü dâhiline girmemektedir. Bu noktada vurgulanması istenen ise tarihe yön veren ve tarihin en önemli belirleyicilerinden olan dinin (inanca dair kural ve ilkeler bütünü) tarih üstündeki etkisidir. Ayrıca dinin tanımında, insan yaşamını anlamlandırması yönüne vurgu yapılmıştır. Bu tanım da okurun, eylemlerin mutlak bir neden sonuçtan kaynaklanmadan ziyade, dinin eylemleri anlamlı kılma faktörünü de göz önünde bulundurmasını idrak ettirmektedir. Zaten bu bölümde Hıristiyanlık ve İslam'la ilgili verilen örneklerde, orta çağda onların teknik ve askeri gücünden ziyade, inananları üzerindeki ihtişamın sağladığı kudret vurgulanmıştır.

Tarihin Belirleyicileri, bölümündeki yedinci maddede ise “Gelenek” başlığına yer verilmiştir. Burada geleneğin direkt tarihin akışına etkisi ve belirleyiciliğine ilgilenilmemiş, daha çok geleneğin insan hayatındaki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Ayrıca Kuran'ın geleneğe yaklaşımına da bu noktada dikkat çekilmiştir.

Tarihin Belirleyicileri, bölümündeki sekizinci maddedeysen, "Tarihte Bireyin Rolü" başlığına işlenmiştir. Burada "Birey mi tarihe yön verir, yoksa toplum mu tarihe yön verir?" tartışması değerlendirilmiştir. Bu noktada Thomas Carlyle tarafından 1840'larda ortaya attığı "*tarih sadece büyük insanların eseridir*" teorisine yer verilmiştir. Daha sonra da bu iddiaya karşılık 1860larda Herbert Spencer'in "*büyük insanlar içinde bulunduğu toplumun ve şartların ürünüdür, buna göre tarihe yön veren büyük insanlardan ziyade onları inşa eden toplumdur*" savı ve bu tartışmanın üçüncü kanadı: Plehanov'un görüşleri devreye sokulmuştur. Yazar bu kısımda Plehanov gibi düşündüğünü belirtmiştir. Zira tarihin belirleyicileri noktasında her iki faktörün de birbirini tamamladığı bir gerçektir. Bu yüzden tartışmada tez ve antitezinden ziyade "sentezinin" ancak doğru tespitte götüreceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu maddede, diğer maddelerden farklı olarak "*Kitle Hareketleri ve Kitle Hareketlerine Yön Veren Ortak Özellikler*" alt başlığını da açılmıştır. Bu alt başlık, bir üst başlıktaki (Tarihte Bireyin Rolü) sentez fikrini onaylar niteliktedir. Zira kitle hareketleri genelde bir gruptan ve o grubu yönlendiren bir liderin faaliyetlerini ifade etmektedir. Bu da toplumun ve liderin birlikteliğinin önemine işaret etmektedir. Yazar burada Eric Hoffer'ın "Kesin İnançlar" eserinden istifade etmiştir. Ayrıca Bernard Lewis'in "Alamut Kalesi ve Hasan El Sabah" adlı kitabından da alıntılar yapmıştır.

Tarihin Belirleyicileri bölümünün dokuzuncu ve son maddesi ise, "Ekonomi" faktörüne ayrılmıştır. Ekonomi unsuru her alanda olduğu gibi tarih üstünde de güçlü bir belirleyiciliğe sahiptir. Ancak diğer maddelerde olduğu gibi, bu madde de tarih üzerinde mutlak belirleyici değildir. Diğer bölümlerde olduğu gibi burada da, konu ekseninde gelişen çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Özellikle ekonomiyi mutlak belirleyici olarak öne çıkaran Karl Marx'ın görüşlerine değinilmiştir. Ayrıca Muhammed Âbid el-Câbirî'nin İslam tarih akışında belirleyici olduğunu iddia ettiği üç faktör (akâde, kabile ve ganimet) ele alınmıştır. Câbirî, Mekke döneminde akâdenin mutlak belirleyici olduğu, Medine döneminde ise ganimetin önemli bir faktör olduğunu iddia etmiştir. Son olara: faktörler arasında önem bakımından mutlak bir sıralama yapılamayacağı gerçekliğiyle beraber din faktörünün bazı dönemler diğer faktörlerden daha belirleyici olduğu vurgulanarak kitap noktalanmıştır. Böylece Bozkurt, sade ve akıcı bir üslup eşliğinde, tarihin sadece yapana münhasır olmadığını, yazanı da barındırdığını aktarmaya çalışmıştır.